

Osmanlıdan Cumhuriyete Genç Bakışlar

ERCANKARAKOÇ

Osmanlıdan Cumhuriyete Genç Bakışlar

Editör

Doç. Dr. Ercan Karakoç

Yayına Hazırlık

Ali Serdar Mete, Ozan Torun

Kapak Tasarım

Bengi Çakar

Tasarım Uygulama

Kadir Yılmaz

1. Baskı, 2015, İstanbul

Ofset Baskı

Ofis Yayın Matbaacılık, Güven Sanayi Sitesi, B Blok,
No: 386 Tel: (0212) 576 47 15 Topkapı-İstanbul

©Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereğince yayınevine aittir.

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI

ISBN 978-605-5227-52-4

ADRES

Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Barbaros
Bulvarı, Beşiktaş - İstanbul Tel: (0212) 383 31 15-17
www.sbe.yildiz.edu.tr

e-posta: sbemdr@yildiz.edu.tr

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Önemli Bir İttihatçı Portresi: Halil Menteşe (1874-1948)

Abidin Çevik

*Okutman, Kocaeli Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Blm. Yıldız Teknik Üniv.
Sosyal Blm. Enst. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Doktora Öğrencisi*

Özet

Bu çalışma, İkinci Meşrutiyet döneminde Dahiliye, Hariciye ve Adliye Nazırlıkları görevlerinde bulunmuş, ayrıca üç dönem Meclis-i Mebusan reisliği yapmış olan Halil Menteşe'nin hayatını ele almakta ve yaşadığı döneme etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Altı yüzyıllık bir imparatorluğun dağılma sürecini anlamak açısından kilit bir konumda bulunan İkinci Meşrutiyet dönemi ve sonrasındaki gelişmelerde devlet adamlarının önemli katkı ve etkileri olmuştur. Bu çalışmada, bu devlet adamlarından biri olan Halil Menteşe'nin hayatı ve bu gelişmelerdeki rolü ele alınmaktadır. Çalışma sonucunda Halil Menteşe'nin siyasi faaliyetleri çerçevesinde, dönemin siyasi, kültürel vb. hayatı ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Giriş

Tanzimat'la başlayan Osmanlı modernleşmesi, aynı zamanda bu modernleşmeye gönül vermiş, bir şekilde bu modernleşmenin biçimlenip gelişmesinde önemli roller üstlenmiş kişilerin çabalarını da kapsamaktadır. Tanzimat sonrası dönem, entelektüel kaygılara sahip insanların toplumsal ve siyasal sorunlara müdahil olma zorunlulu-

ğunu kendiliğinden kabullendiği bir dönemdir. Bir edebiyatçının, siyaset bilimci ya da bir siyasetçinin, edebiyatçı rolünü üstlenerek kendi zamanlarının sorunlarına karşı mücadele araçlarını çeşitlendirme çabaları neredeyse olağan bir durumdur. Tarihçi, bu kişileri de yazdığı tarihte anlatmak zorundadır. Ancak bu zorunluluk, ne kadar ünlü ve büyük olurlarsa olsunlar, kişilerin bizzat yer aldığı tarihsel konumlarla sınırlıdır ve genellikle yaşamlarının geri kalan öyküsünü kapsamaz. Hâlbuki bu sürece dâhil olmuş, eylem ve etkinlikleriyle katkıda bulunmuş bu insanların da, tıpkı diğer sıradan insanlar gibi aile ortamları, aldıkları eğitim, insan ilişkileri, bireysel yetenekleri, psikolojik yapıları, tarihteki rollerinden bağımsız değildir. Doğaldır ki tarihçi, her kişinin hayat hikâyesini kapsayacak kadar geniş olanaklara sahip değildir. İşte bu noktada biyografi çalışmaları ön plana çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına ilişkin biyografi çalışmaları oldukça azdır. Yapılan çalışmalarda genelde o dönem öne çıkmış kişiler ele alınmıştır. Özellikle Enver, Talat ve Cemal Paşaların hayat hikâyelerinin sıkça konu edildiği görülür. Oysa onların dışında olaylara yön verme kudretinde olan isimler de vardır. Çalışmamıza konu olan Halil Menteşe de Osmanlı Devleti'nin en sancılı döneminde önemli görevlerde bulunmuş ve olayların akışına etkide bulunmuş önemli bir kişidir. Halil Menteşe, koca imparatorluğun nasıl adım adım yok olmaya doğru gittiğini görmekle kalmamış, aynı zamanda yeni bir devletin temellerinin atılmasına da tanıklık etmiştir.

Halil Menteşe'yi konu edinen çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişin en sancılı döneminde, ön plana çıkmış isimlerin yanında, aktif olarak görev aldığı halde günümüzde adı pek bilinmeyen bir devlet adamının olaylardaki rolünü ortaya çıkarma çabalarına bir katkı sunmaktır.

Halil Bey'in Yetiştigi Tarihsel Dönem ve Koşullar

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı, aynı zamanda fikrîsel tartışmaların da en yoğun olduğu bir dönemdir. Bu yüzyılda, devlet erkânı hem içeride hem dışarıda çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmış, aynı zamanda eski görkemli günlere dönmenin yöntemlerini hararetle bir şekilde tartışmıştır. Osmanlı Devleti'nin modernleşme evreleri yaygın biçimde Tanzimat, Birinci Meşrutiyet ve son

Halil Menteşe

olarak İkinci Meşrutiyet dönemleri olarak sıralanmaktadır. Yapılan çalışmalarda modernleşme hareketlerinin genel olarak Tanzimat'la başlatıldığı görülür; ancak bu konuda daha önce önemli adımlar atıldığı bilindiğinden, Osmanlı Devleti'ndeki modernleşmenin daha eskiye dayanan bir geçmişi vardır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la başlayan değişim, yarattığı birikimlerle devam etmiş, genç bir aydın kuşağı yetişmiş, bunlar daha sonra Batı uygarlığı doğrultusunda ülkede yenilikler yaratmaya çabalamışlardır. Bu çabalarda büyük devletlerin etkisi görülür; ayrıca imparatorluk idarecileri arasında da kurtuluşun bu dönüşümlerden geçtiğine inanan çok sayıda yönetici vardı.¹ 19. yüzyılın etkili söylemi, devletin yeniden yapılandırılarak eskiye döndürülmesi yönündeydi. Temel çözüm anlayışı bu olunca, tüm öneriler de bu doğrultuda

¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 2008), 92.

olmuş, reçeteler buna göre hazırlanmıştır. Tanzimat ve sonrasında ilan edilen Islahat Fermanlarının adlandırılması bu değişim için bize ipucu vermektedir. Siyasi ve ekonomik olarak içine düşülen darboğaz, ülkede pek çok yeni kavramın da tartışılmasına imkân sağlamıştır. Günümüzde var olan pek çok modern kurumun temelleri bu dönemde atılmıştır. Bakanlıkların büyük çoğunluğu, yüksek yargı organları, pek çok kamu hizmeti veren kurum bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında, Tanzimat'ın sadece yabancı etkiler sonucu ortaya çıkan bir süreç olmadığı daha net anlaşılmaktadır. Tanzimat döneminde yapılanlar, Osmanlı Devleti'nin meşruti idareye geçişinin önünü açmıştır. Bir anlamda Tanzimat modernleşmesi, kendini tamamlayacak süreci de başlatmıştır.

Tanzimat aydınlarının açtığı yoldan ilerleyen Yeni Osmanlılar ülkede, kısa süreliğine de olsa, anayasalı bir dönemi başlatmışlardır. Ancak padişah, anayasanın kendisine tanıdığı yetkiyi kullanarak meclisi feshetmiş ve anayasayı rafa kaldırmıştır. İşte anayasanın rafa kaldırıldığı bu dönem, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan siyasi gelişmelerin de önünün açılmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin en fazla tartışılan padişahlarından biri olan, saltanatı sırasında hakkında olumlu ya da olumsuz pek çok görüş ileri sürülen II. Abdülhamit döneminde, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabası büyük oranda padişahın gözetiminde devam etmiştir. Padişah her ne kadar sıkı önlemlerle ülkedeki tüm yönetimi eline almış olsa da, geçmişteki modernist kuşağın ardılı sayılabilecek yeni genç kuşak, bu baskı ortamında hem kendisini geliştirmiş hem de etkinlik göstermeye devam etmiştir. Bu dönem aynı zamanda padişahın muhaliflere karşı takındığı sert tavır yüzünden ülke dışına yoğun kaçışların yaşandığı bir dönem olmuştur. Ülke dışına kaçan bu muhalif kitle bir şekilde birbirini bularak özellikle Avrupa'dan başkente karşı, güçlü bir muhalefet sürdürmüşlerdir.

Halil Bey'in çocukluk ve gençlik yılları, bir taraftan baskının zirvede olduğu diğer yandan da özgürlükçü fikirlerin hızla yayıldığı bu döneme denk gelmiştir. Ülkede esen özgürlük rüzgârı, o dönemin diğer gençlerini olduğu gibi, Halil Bey'i de kısa sürede etkisi altına almıştır. Bunun sonucunda diğer muhalifler gibi o da bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçmış, orada meşrutiyeti yeniden ilan etmeye çalışanların başında gelen Ahmet Rıza Bey'le tanışmıştır. Bu tanışıklık

Halil Bey'in sonraki yaşamını yakından etkilemiş, onun bütün siyasi hayatına yön vermiştir.

Halil Bey'in doğduğu tarih II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından çok kısa bir süre öncesine denk gelmektedir. Bu nedenle de, çocukluğundan itibaren, ülkede yaşanan bütün bu dönüşüm sancılarının içinde büyümüş, fikirleri o etkiyle gelişmiştir. Halil Bey, lise eğitimi aldığı dönemde ders veren hocaları zamanın önemli insanları arasındadır. Kendisinin de okuduğu İzmir Erkek Lisesi'nin (İzmir İdadisi) ellinci kuruluş yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşmada aldığı eğitimin önemini şöyle aktarmaktadır:

"Biz İzmir İdadisi'nde serbest ve samimi yaşamıştık. Hocalarımız vazifepere, hür fikirli insanlardı. Mahmud Esat Efendi merhum, sarıklı, değerli bir zat idi. İzmir Vilayeti'nin de Hukuk Reisi idi. Fransızca'da, tercümesi bilhassa çok kuvvetli idi. Hastalığında bile derslere gelirdi. Muallimlerimizden Tevfik Nevzad hürriyetperver, kabına sığmaz bir muallimdi. Tabiiye dersi verirdi. Kürsüye çıkınca hepimizi teshir ederdi. Halid Ziya (Uşaklıgil), lisanı, inceliği, edebiyattaki yüksek vukufu ile bize en büyük nimetleri verdi. Hocamız Said skolastikten, mistikten tamamiyle münezzeh, hürriyetperver, geniş görüşlü bir muallimdi."²

Halil Bey'in Ailesi ve Öğrenimi

Halil Bey, 1874 yılında Milas'ta dünyaya gelmiştir. Babası Kadıoğlu Salih Efendi, annesi Şefika Hanım'dır. Halil Bey anılarında, kökeni hakkında bilgi verirken dedesinin, Sultan Abdülmecid'in saltanatı zamanında Antalya Elmalı'dan Milas'a kadı olarak geldiğini, buraya yerleştiğini ve halk tarafından çok sevildiğini belirtir. Annesi Şefika Hanım, Kafkasya'dan gelen Çerkez bir ailenin kızıdır.³ Halil Bey'in ailesi burada daha çok ziraat işiyle uğraşmış, çiftliklerinde yetişen ürünleri satarak geçimlerini sağlamışlardır. Çevresinde sevilip saygı gören bir adam olan babasının ise ticaretle uğraştığı bilinmektedir. Hatırı sayılır ölçüde mal mülk sahibi, Türkiye koşulları içinde varlık-

2 İsmail Arar, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vak. Yay., 1986), 3-4.

3 Bu bilgi Halil Menteşe'nin torunu Sevdâ Posacı ile 31.07.2010 tarihinde Kuşadası'nda (Aydın) yapılan görüşmede kaydedilmiştir.

lı sayılabilecek bir aileye mensuptur.⁴ Erken yaşta anne ve babasını kaybeden Halil Bey, büyük ağabeyinin yanında İzmir'de büyümüş; ilk, orta ve lise tahsilini burada tamamlamıştır.

Halil Bey oldukça parlak bir öğrencilik dönemi yaşamış, 1891 yılında mezun olduğu İzmir İdadisi'ni birincilikle bitirmiştir. Ayrıca lise yıllarında, arkadaşı Hatem Süleyman ile yazdığı "Mektebe Veda" başlıklı yazı, seçici kurul tarafından eğitime ve ilerlemeye sunduğu katkı ve dersteki başarıya örnek olması nedeniyle 2 Mayıs 1891 tarihinde *Hizmet* gazetesinde yayımlanmıştır.⁵ Halil Bey lise eğitimini bitirdikten sonra, o dönemde oldukça popüler olan ziraat eğitimi almak üzere İstanbul'a gitmiş, Halkalı Ziraat Mektebi'ne yazılmıştır. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra yapmak istediği asıl işin bu olmadığını anlayarak İzmir'e geri dönmüş ve Fransızcasını ilerletmek için Saint-Joseph Lisesi'ne yazılmıştır. Fakat ziraat eğitimi yarıda bırakarak ayrıldığı İstanbul'a tekrar dönmesi uzun sürmemiştir. Bu sefer hukuk eğitimi için İstanbul'dadır.⁶

Halil Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Tanışma Süreci

Halil Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle tanışması, hukuk eğitimi aldığı döneme rastlar. İstanbul'da öğrenci olan Halil Bey, yaygın olarak görülen polis takibine takılmıştır. Bu yüzden, II. Abdülhamit'in baskı rejiminden uzaklaşmak için, eğitim bahanesiyle Avrupa'ya giden pek çok genç gibi, Paris'e kaçmaya karar vermiştir. Oldukça ilginç bir hikâyesi olan bu kaçıışı Halil Bey, anılarında şöyle anlatmaktadır:⁷

"Lise tahsilimi İzmir'de bitirdikten sonra İstanbul Mekteb-i Hukuku'na girdim. Sirkeci'de Mahmut Bey Matbaası'nın karşısında şimendifer memurlarından ve Avusturya tebaasından bir Musevi'nin evinde sokağa nazır, balkonlu bir oda isticar etmiştim (kiralamıştım). Bir gün ev sahiplerinin, odamın karşısındaki masasında, iri siyah kaşlı, gür siyah bıyıklı bir adam peyda oldu. Yavaş yavaş benim odanın da misafiri olmuştu.

⁴ FO 881/9811, 12.

⁵ Vakıf, 27 Şubat 1943.

⁶ Osman S. Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel Yay., 1998), 624; Arar, age, 110.

⁷ Arar, age, 110.

Bir akşam ‘Bizim Padişah da mürtekip (rüşvetle iş gören) bir herif, Rus Çarı’ndan gene bugünlerde pırlantalı bir tac hediye-geldi. Bende eski Hürriyet ve Tasvir-i Efkar gazeteleri var. İstersen sana da getireyim. Terakki Mektebi müdürü Nadir Bey’i, Mizancı Murat Bey’i tanır mısın?’ diye tutturdu. Gizli bir cemiyetten bahis açtı. Ayağım suya erdi. Bir hafiyenin (sivil polis) önünde olduğumun farkına vardım. Bu vaka Avrupa’ya firarımın bir an evvel verilmesinde ilk amil olmuştur. İkinci sınıfın son aylarında 1310 (1894) senesi Nisanında Avrupa’ya kaçtım.”

Halil Bey kaçışını, yukarıda anlattığı gibi basit bir gerekçeyle dayandırır da, çevresi ve kaçarken kurduğu bağlantıları göz önüne alındığında, dönemin muhalif siyasi faaliyetleriyle bir ilişkisi olduğu da dikkate alınmalıdır. Ayrıca, ilkelerinin Türkiye’de de uygulanmasını savunacak kadar Fransız Devrimi hayranı olan Halil Bey’in kaçmak için tercih ettiği Paris, tesadüfi bir seçim değildir.⁸ Paris o yıllarda baskıdan kaçan gençler için oldukça popüler bir şehirdir ve özgürlüğün başkenti gibi algılanmaktadır. Bu nedenle de Avrupa’ya giden insanlar için önemli bir merkez olmuştur.

Halil Bey’in Avrupa’ya kaçması, gelecekteki siyasi yaşamı için de belirleyici olmuş, kendisi için çok önemli bir kişi sayılan Ahmet Rıza Bey’le tanışması ve böylece siyasetle ilk teması hep Paris’teki yaşamı sırasında gerçekleşmiştir. Halil Bey, Nisan 1894’te Milas’ın Küllük İskelesi’nden, Yunan uyruklu bir şirkete ait vapura binerek Sakız Adası’na gitmiştir. Burada, İzmir’den arkadaşı olan Emin Bey’in evinde misafir kalmıştır. Avrupa’ya kaçacağını diğer arkadaşlarından gizlediği halde, Emin Bey’e söylemekten kaçınmamıştır. Sakız Adası’nda üç gün geçirdikten sonra, vapurla Pire Limanı’na gitmiş ve Yunanistan’a ulaşmıştır. Burada bir hafta beklemiş, sonra bir Fransız vapuruyla Marsilya’ya, oradan da Paris’e geçmiş, İzmir’deyken adresini aldığı Tevfik Nevzat Bey’in kardeşine ulaşmıştır.⁹

İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Halil Bey

Meşrutiyet’in yeniden ilanının ardından, zamanla ülkenin en önemli siyasi odaklardan biri haline gelmeye başlayan İTC’ye yöne-

⁸ FO 881/9811, 12.

⁹ age, 110.

lik ilk ciddi muhalefet, 31 Mart Vakası diye bilinen, *Volkan* gazetesi etrafında Derviş Vahdeti ve yandaşları tarafından organize edilen isyanla ortaya çıkar. İstanbul'daki olaylar nedeniyle tedirgin olan İttihatçı önderler şehrin güvenli bölgelerine saklanırlar. İsyanın olduğu günü, Halil Bey'in oğlu Nahid Menteşe, babasının ikinci ölüm yıldönümünde kaleme aldığı *Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar* adlı eserde şu şekilde aktarmaktadır:¹⁰

"İstanbul'daki yeni hayatımıza alışmak üzere idik. Bir sabah mektebe gitmek için hazırlanırken, uzaktan uzağa ne demek istediği anlaşılmayan ses uğultuları duymağa başladık. Bu uğultulara arada sırada silah sesleri de karışmakta idi. Uşağımız İsmail Ağa, çarşıdan heyecanla avdet etti. Meclis binasının sabaha karşı bir takım asi askerler tarafından basıldığını, sokaklarda eli tabancalı bir sürü sarıklıların dolaştığını, meclis kapısında bir mebusun öldürüldüğünü ve ahalinin bir şeyler söyleyerek haykırmakta olduğunu haber verdi. Hepimizi büyük bir heyecan kaplamıştı."

Yaşananlardan ailenin tedirgin olduğu anlaşılmaktadır. Durumun İttihatçı avına dönmesinden korkan Halil Bey öncelikle ailesini güvenli bir yere götürmek ister. Nitekim onları, İzmir İdadisi'nden hocası olan Saruhan (Manisa) mebusu Mansurizade Said Bey'in Erenköy'de bulunan evine yollamış, kendisi de İstanbul'da güvenli bir yerde saklanmıştır.¹¹ Nahid Menteşe olayların seyrini şöyle aktarmaktadır:¹²

"Babam, Menteşe mebusu, komşumuz olan İzmir mebusu Seyit Bey ile birlikte vazifeleri başına gitmek istiyorlardı. Gece evimizi basacaklarını mahalle bekçilerinden haber almıştık. Babam, evvela annemle beni emniyet altına almak zarureti hissetti. Ve bizi İstanbul civarındaki Erenköy'nde oturmakta olan Mansuri Zade Sait Bey arkadaşının evine yollamağa karar verdi. Fakat, bu isyan kargaşalığını yarıp köprüye gitmek oradan vapura binmek ve Haydarpaşa'ya geçmek pek müşkildi."

10 Nahid Menteşe, *Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar* (Milas: Emel Matbaası, 1950), 6-7.

11 Arar, age, 17.

12 Menteşe, age, 6-7.

Nihayet çeşitli zorluklardan sonra ailesi Halil Bey'i geride bırakarak uzaklaşmış ve bir müddet ondan haber alamamışlardır. Bir süre sonra Halil Bey'den ailesine haber gelmiş, iyi olduğunu, arkadaşlarıyla Ayastefanos'ta (Yeşilköy) bulunduğunu bildirmiştir.

Mahmut Şevket Paşa idaresindeki Hareket Ordusu, bir süre sonra İstanbul'a ulaşmış ve şehre girerek duruma hakim olmuş,¹³ olaylarda parmağı olduğu düşünülen birçok isim de tutuklanmıştır.¹⁴ İsyanın bastırılmasından sonra II. Abdülhamit'in tahtta kalmasını sakıncalı gören meclis, yerine Veliaht Mehmet Reşat Efendi'nin geçmesini uygun görmüştür.¹⁵

Hâlbuki İkinci Meşrutiyet'in görece özgürlük ve huzur vadeden havası tüm toplumda ileriye dönük büyük umutlar yaratmıştı. Bu günleri ailesiyle birlikte Milaslılarla coşku içinde karşılayan Halil Bey, 31 Ağustos 1908 tarihli *Ahenk* gazetesinde duygularını şu şekilde dile getirmişti:

"Milas'tan gelen haberlere göre de ellerinde Namık Kemal'in resimlerini taşıyan bütün halk, İslam, İsevi, Musevi vatandaşlarımız artık padişahımız bizimdir; hainlerin değil. Yaşasın sultanımız. Yaşasın hürriyet. Yaşasın müsavat. Yaşasın kahraman ordumuz diye bağırarak dolaşmışlardır."¹⁶

Halil Bey, *Ahenk* gazetesinde çıkan konuşmasında, Kanun-i Esasi'nin neler getirdiğine ilişkin bilgiler vermiş; örneğin, vergilerin toplanmasında ve kullanılmasında hükümetin yetkili olduğunu söyleyerek Osmanlı Devleti için artık neredeyse sıradan bir hal alan devlet memurlarının rüşvet alması gerçeğinin artık ortadan kalkacağını müjdelemiştir:

"Hırsızların, mürtekiplerin, alçakların soya soya, çeke çeke dibini kuruttukları keseleri doldurmak için ıslahat yapılacak. Boş keseler dolacak, çıplak vücutlar örtülecektir. Zira devletin asıl hazinesi, milletin kesesidir. Hiçbir memur ammenin işini görmek için rüşvet vesair suretle para alamayacak; kanun dai-

13 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Kaynak Yay., 1999), 58.

14 Zürcher, age, 151.

15 Yusuf H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. III, Kısım IV (Ankara: TTK Yay., 1991) 212; Ahmad, 2007, 66; Zürcher, age, 150.

16 Arar, age, 10.

resinde işinizi görmeye mecbur olacaktır. Alan olursa serbest-i matbuat ilan edildiğinden gazetelerle yazılacaktır. Çünkü gazeteler bundan böyle adab-ı umumiye dokunmayan her şeyi yazabileceklerdir.”¹⁷

Halil Bey'in bu duygu yüklü konuşması, Meşrutiyet'ten beklentilerin ne düzeyde yüksek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir anlamda anayasa ve yeni rejim, her derde deva olarak görülmektedir. Halil Bey konuşmasını, “haydi arkadaşlar, bağıralım, Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet, yaşasın sevgili Padişahımız” diye bitirmiştir.

Halil Bey'in bu coşkusu oğlu Nahid Menteşe'nin anılarına da yansır:

“1908 İnkılabına dair ilk intibalarım uzaktan uzağa gelen davul, zurna sesleriyle başlar. Küçüktüm, bu sevinçli haykırırlar, bu çalgı sesleri, bir düğün yahut bir bayram gününün müjdeleri miydi? Hayır, herhalde bu fevkalade bir şeydi ki ‘Bey Tabakhane kavağı altında Zeybek oynuyor’ demişlerdi. Babamın olur olmaz yerde Zeybek oynadığını, ne de düğünlere gittiğini o zamana kadar duymuş değildim.

Aradan ne kadar bir zaman geçti, bilmiyorum. Evimizde bir toplanma, bir yolculuk hazırlığı başladı...

Galiba sonbaharın son günleri idi. Milas'ta yağmurlar başlamış, rutubetli günler insanı üşütüyordu. Bir gün ortalık ağırırken evimizin kapısında bir sürü atlar hazır bekliyordu. Babam, annem, çiftlik kâhyalarımız ve hizmetçiler hepsi ayrı ayrı atlarına bindiler, bütün komşular kapılarının önünde, arkamızdan dökecekleri su tenekelerini hazırlamış, hareketimizi bekliyorlardı. Ben de Raşit Ağa adındaki eski bir adamımızın eğeri üzerine konan bir mindere ve onun kucağına oturmuş olduğumuz halde yola çıktık...”¹⁸

Halil Bey'in bu coşkulu ve halkı etkileyici üslubu, hayatının sonrakı dönemlerinde onun siyasi tavrının ayrılmaz bir parçası haline gelecektir. Görev yaptığı dönemlerde hep uzlaşmacı bir kişilik sergilemiş, genelde çevresiyle uyumlu bir portre çizmiştir. Kişiliğinin

¹⁷ age, 10.

¹⁸ Menteşe, age, 5-6.

bu yönü onu siyasetin etkili bir figürü haline getirecektir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Yedigün* dergisinin “Tanıdıklarım” adlı köşesinde, tam da Halil Bey’in kişiliğinin bu yönünü şu şekilde anlatır:

“Şişmanlığın faziletlerine dair yazılmış çok makale vardır. Şişmanlar neşeli olurlar, iyi kalpli olurlar, vefalı olurlar derler ve şişmanlardan fena insan yetişmediğini, mahkeme ve hapishane istatistiğiyle ispat ederler. Eğer bunlara tereddüt edilseydi Halil Bey bütün şüpheleri silip süpüre bilir, ve şişmanların ahlaki faziletlerine dair kalbe sağlam bir iman verebilirdi. Ben Halil Bey’i, en buhranlı zamanlarda bile meysus (umutsuz), bedbin (kötümser) ve ümitsiz görmedim. Bunu lakaytlıkla karıştırmak gerekir. Çünkü iyi kalbinin hassaslığını, birçok vesilelerle, yaşanan gözlerinde okuduğum vardır...”¹⁹

Halil Bey’in, Hüseyin Cahit Yalçın tarafından dile getirilen bu fiziksel özelliği İngiliz Yıllık Raporu’na şu şekilde yansımıştır: “Fevkalade gürbüz ve toparlak fiziğiyle mizah dergilerindeki karikatürlerin gözde figürüdür.”²⁰

Halil Bey’in Siyasi Faaliyetleri

Halil Bey, Kasım-Aralık 1908’de yapılan seçimlerden itibaren Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar aktif olarak siyaset yapmış, bu süreç içerisinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kendisinin meclis çalışmalarına ilk katkısı, Meşrutiyet öncesi çeşitli nedenlerle mağdur olmuş insanların durumunu düzelterek kanun teklifiyle olmuş, ancak kanunun çıkarılmasında başarılı olamamıştır.²¹

Halil Bey’in arkadaşlarıyla birlikte 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909) tarihinde meclise verdiği bir tahrir oldukça önemlidir. Bu tahrirde, Anadolu’nun bazı bölgelerinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkan olayların önlenmesi istenmiş, sorunlu bölgelerdeki yetkili mercilere gerekli tavsiyelerin verilerek kardeşliğin ve dayanışmanın yeniden tesis edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Halil Bey ve arkadaşları sonraki yıllarda yaşanabilecek kötü olayları önceden gö-

19 Yedigün, *Tanıdıklarım*, Sene 4, c. 7, No: 177, 29 Temmuz 1936, 9.

20 FO 881/9811, 12.

21 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (MMZC), Devre I, İçtima senesi 11, c. I (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 162.

rerek gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir.²² Onların bu teklifi, Meclis Beyannamesi olarak kabul edilmiş ve Meclis Başkanlığı konuyu 3 Mayıs'taki oturumunda gündemine almıştır. Bu beyanname Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından meclise okutulmuştur.²³

Halil Bey'in üstlendiği diğer bir önemli görev de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin grup reisliği olmuştur. Talat Bey, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde Dahiliye Nazırı olunca, Halil Bey de onun yerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin grup reisliği görevini 16 Şubat 1911 tarihinde Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı olana kadar sürdürmüştür.²⁴

Talat Bey sağlık sorunlarını gerekçe göstererek Dahiliye Nazırlığı'ndan istifa edince, yerine 16 Şubat 1911 tarihinde Halil Bey getirilmiştir.²⁵ Böylelikle muhalefet sakinleştirilmeye çalışılmıştır.²⁶ Memleketin içinde bulunduğu kargaşa nedeniyle daha tecrübeli birinin gelmesini isteyen Halil Bey, bu görevi önce reddetmiş, ancak arkadaşlarının ısrarlarına dayanamayarak Dahiliye Nazırlığı'nı kabul etmiştir.²⁷ Kendisi bu görev esnasında imparatorluğun birliğini tesis edebilmek için daha çok Anadolu dışındaki Müslüman olmayan unsurlara yönelik politikalar geliştirme çabası içerisinde olmuştur.²⁸ Halil Bey'in bu görevi Trablusgarp'ta yaşanan gelişmeler sonucunda İbrahim Hakkı Paşa'nın istifa etmesiyle son bulmuştur. Halil Bey, Sadrazam Said Halim Paşa'nın isteğine rağmen yeni kabineye girmemiştir.²⁹

Hükümetin istifa etmesi üzerine Halil Bey, Meclis-i Mebusan Anayasa Komisyonu (Kanun-i Esasi Encümeni) Reisi olmuştur. 1912 seçimlerinde tekrar Menteşe'den mebus olarak meclise giren Halil Bey, 10 Mayıs'ta Meclis-i Mebusan Reisliği'ne seçilmiştir.³⁰

22 MMZC, Devre I, İçtima senesi 70, c. III (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 380-381.

23 Beyanname için bkz. MMZC, Devre I, İçtima senesi 70, c. 3, 411.

24 Menteşe, age, 9.

25 BOA DÜİT 8/28

26 Ahmad, 2007, 113-114.

27 Arar, age, 132.

28 Ahmad, age., 114.

29 Arar, age., 142.

30 Kocahanoğlu, 1998, 624; Kocahanoğlu, her ne kadar Halil Bey'in Meclis-i Mebusan Reisliği'ne seçilme tarihini 10 Mayıs olarak gösterse de, Meclis zabıtlarında bu tarih 2 Mayıs olarak görülmektedir.

Yapılan oylamada yüz yetmiş beş milletvekili oy kullanmış, Halil Bey yüz altmış üç oyu alarak Meclis-i Mebusan Reisi seçilmiştir.³¹ Seçim sonrası mecliste uzun bir konuşma yapan Halil Bey, sorumluluklarından bahsederek kendisini bu göreve seçen milletvekillerine teşekkür etmiştir.³²

Halil Bey'in konuşması mebuslar tarafından sık sık alkışlarla karşılık bulmuş, Malatya mebusu Tefik Efendi de Halil Bey'e cevaben "Biz de zatîlileri gibi cidden âli bir reise nailiyetimizden dolayı Cenab-ı Hakka teşekkür ederiz" demiştir.³³

Halil Bey Büyük Kabine'nin³⁴ meclisi kapatmasına kadar Meclis-i Mebusan Reisliği görevinde kalmıştır.³⁵ Görev süresince hizmetleri nedeniyle 9 Haziran 1911'de Birinci Rütbe-i Mecidi Nişan-ı Zîşanı'yla ödüllendirilmiştir.³⁶

Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Mahmut Şevket Paşa'dan sonra sadrazam olan Said Halim Paşa kabinesinde 4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913) tarihinde Şura-yı Devlet Reisliği³⁷ görevine atanmıştır.³⁸ Görevi süresince riyasette önemli değişikliklere imza atan Halil Bey, aynı zamanda kurumda önemli tasfiyeler gerçekleştirmiştir. İlk yaptığı değişikliklerden biri, kurum üyelerinin maaşlarını iyileştirmek olmuştur. Ayrıca diğer ülkelerde benzer sistemlerin nasıl işlediğini öğrenmek için Fransa'ya Haşim Bey'i yollamıştır. Haşim Bey Fran-

31 MMZC, Devre II, İçtima senesi 5, c. 1 (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 43.

32 Konuşmanın tam metni için bkz. MMZC, Devre II, İçtima senesi 5, c. I, 44-45.

33 MMZC, Devre II, İçtima senesi 5, c. 1, 44-45.

34 Büyük Kabine, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 17 Temmuz 1328 (30 Temmuz 1912) de kurduğu kabineye verilen isimdir. Böyle anılmasının nedeni, kabinede üç eski sadr-ı azamın yer almış olmasındandır. bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, c. 3 (İstanbul: İletişim Yay., 2000), 143-145.

35 Arar, age, 160.

36 BOA İ.TAL İrade No: 9.

37 Şura-yı Devlet: Hicri 1284 (M. 1867) yılında Meclis-i Vala'nın lağvıyla kurulan teşekkülün adıdır. Devlet işleri hakkında kararlar vermek, yapılan kanun ve nizamları tetkik etmek, yüksek memurları muhakeme etmekle vazifelendirilmiş olan Şura-yı Devlet; Tanzimat, Maliye, Maarif, Nafia daireleriyle, İhtilaf-ı Mercî Encümeniyle, Heyet-i Umumiye, Temyiz, İstinaf, Bedayet mahkemeleri ve Heyet-i İthamiye diye anılan Müdde-i Umumiye heyetinden mürekkepti. İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3 (MEB Basımevi, 1983), 363.

38 BOA, DUİT 8/87.

sâdan döndükten sonra bir rapor hazırlayarak Şura-yı Devlet Kanun Teklifi'ni hazırlamıştır. Bu teklif, mecliste kabul edilmesine rağmen araya Birinci Dünya Savaşı girdiği için uygulamaya geçirilememiştir.³⁹

Halil Bey, Şura-yı Devlet Reisi olarak görev yaptığı dönemde çalışmalarından dolayı 29 Haziran 1918'de Murassa Osmanî Nişanı'yla ödüllendirilmiştir.⁴⁰

11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın saldırıya uğramasından sonra⁴¹ Halil Bey, 11 Teşrinievvel 1331 (24 Ekim 1915) tarihinde kurulan Said Halim Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olarak da görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği bir dönemde, Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'yla cephelerin ve ordunun durumu hakkında görüşme yapma işi de Halil Bey'in omuzlarına yüklenmiştir. Bu nedenle Berlin ve Viyana'ya giden Halil Bey, buralarda savaş şartlarıyla ilgili görüşmeler yapmıştır.⁴²

Halil Bey 4 Şubat 1917 tarihinde kurulan Talat Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Reisliği'ni devam ettirdiği gibi, Adliye Nazırlığı görevini de yürütmüştür.⁴³ Halil Bey'in bu görevi sırasında çok önemli kanunlar çıkartılmış ve reformlar yapılmıştır. Bunların en başında Hukuk-u Aile Kararnamesi gelmektedir.⁴⁴ Hazırlanan kararnamenin amacı, birlikte yaşama ve boşanma koşullarını bütün Osmanlı Devleti uyrukları için belirli kurallara bağlamak, bu kuralların uygulanmasıyla ilgili yetkiyi yargıçlara vermektir.

Maddelere bakıldığında, Halil Bey'in hazırlattığı kararnamenin gerçekten de dönemine göre oldukça ileri bir adım olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu kararnamenin, Cumhuriyet döneminde kadınlarla ilgili yapılan yenilikleri etkilediği düşünülebilir.

Halil Bey'in hukuk alanında attığı diğer önemli bir adım da Adliye Mahkemeleri ile Divanı Harplerin yetkilerini ayırmak olmuş-

³⁹ Arar, *age*, 163.

⁴⁰ BOA, DÜİT 7/83.

⁴¹ BOA, DÜİT 8/108.

⁴² BOA, MV 244/89.

⁴³ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi-Meşrutiyete Geçiş süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, c. 1 (Ankara: TBMM Yay.,1997), 320.

⁴⁴ Bu kararname ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mehmet Akif Aydın "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans.*, c. 18 (1998), 314-318.

tur. Bilindiği gibi, İdare-i Örfiye Kararnamesi'yle devletin dahili ve harici emniyetini ihlal eden suçlarla adi suçlar Divan-ı Harbî Örfîlerin yetkisine verilmişti. Bu mahkemelerde üç bin beş yüz kişinin yargılandığını öğrenen Halil Bey, bunun gereksizliğini savunmuş ve durumun düzeltilmesinin bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Sonuçta, Halil Bey'in hazırlattığı geçici madde Heyet-i Vükela'da kabul edilerek 25 Eylül 1916'da yürürlüğe girmiştir.⁴⁵

Halil Bey'in Adliye Nazırlığı döneminde atılan diğer önemli bir adım ise Şer'iyye Mahkemelerinin Meşihat'tan⁴⁶ ayrılarak Adliye Nazırlığı'na devredilmesi olmuştur. Halil Bey bu adımı gerçekleştirecek teklifi 11 Şubat 1332'de (24 Şubat 1917) hükümet adına meclis reisliğine sunmuştur.⁴⁷ Halil Bey'in bu girişimi, bir ucu İslami hukuka dayanan ve 19. yüzyıl Osmanlısına damgasını vuran "ikilik" fikrinin, en azından hukuk düzeninde ortadan kaldırılması ve laik hukuka geçişte önemli bir adımı olarak değerlendirilebilir. Kanunun görüşülmesi kabul edildikten sonra tartışmalara geçilmiştir. Teklife karşı çıkıp eleştiri getirenler olmuştur. Halil Bey bütün eleştirileri büyük bir olgunlukla dinlemiş ve bunlara tatmin edici cevaplar vermiştir; çünkü ona göre, bu kanunla memlekette yargılamanın tek bir makama bağlanarak adliye işlerinin daha sağlıklı ve düzenli yürütülmesinin sağlanması amaçlanmaktadır.

Halil Bey, Meşihat'ta da birkaç teşkilat oluşturularak kurulacak komisyonlar aracılığıyla din işlerinin ve inancın denetlenmesinin planlandığını belirtmiştir. Bunun meclise şeyhülislam tarafından sunulacağını ve Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye'ye bağlandıktan sonra da şeriata göre hüküm vereceklerini ekler; çünkü kanunun özellikle bu tarafına direnişin daha fazla olduğu, konuşmalarda açıkça görülmektedir. Şer'iyye Mahkemelerinin Meşihat'tan ayrılarak Adliye Nazırlığı'na devredilmesiyle ilgili kanun teklifi oya sunulur ve kabul edilir.⁴⁸

Birinci Dünya Savaşı ve Halil Bey

Halil Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında da önemli görevler üstlenmiş, Osmanlı Devleti adına Balkan devletleriyle ittifak

⁴⁵ Arar, age, 225; Bayur, age, 377.

⁴⁶ Meşihat Şeyhülislamlık için kullanılan idari bir tabirdir.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: MMZC, D.3, c.1, İ. 43: 287-289.

⁴⁸ MMZC, Devre III, İçtima senesi 43, c. I (Ankara: TBMM Bas, 1991), 299.

görüşmelerine katılmıştır.⁴⁹ Ancak onu asıl öne çıkaran olay, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine neden olan Yavuz ve Midilli gemileri meselesinde oynadığı rol olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanların yanında katılması, bir bakıma oldubittiye getirilmiş, tam anlamıyla müzakere edilmeyen bu karar, aniden gelişen bir olay nedeniyle uygulamaya konmuştur.

Goeben ile Breslau adlı iki Alman gemisi 11 Ağustos sabahı peşlerine takılan İngiliz donanmasından kaçarak Çanakkale önüne gelmiş, takip edildikleri gerekçesiyle Boğazlardan geçmek için izin istemiştir. Gemilerin bu isteği, hem İngiliz ve Fransızlarla hem de Almanlarla iki yönlü bir krize neden olmuştur. Cemal Paşa anılarında yaşanan krizi şöyle anlatmaktadır:

"Mesele cidden pek nazikti. Düşman taraflardan birine mensup iki harp gemisi, Osmanlı sularına sığınmıştı. Tarafsızlık kurallarına göre bizim, 24 saat içerisinde bu harp gemilerini karasularımızı terke zorlamaya, ya da bütün silahlarından arındırarak bir limanda ikamet ettirmeye mecburduk. Oysa biz hakikatte Almanya'nın müttefiki olduğumuzdan, bu gemileri düşmana teslim etmekle eş olan birinci yolu tutamazdık. Bu hem menfaatlerimize, hem vazifelerimize aykırıydı. İkinci yola ise, Almanların yanaşmayacakları muhakkaktı. Bu halde, 24 saat⁵⁰ sonra, itilaf devletleri bu hareketimizi casus belli⁵¹ sayarak bize harp ilan edebilirlerdi."⁵²

Cemal Paşa'nın da belirttiği gibi, bu olay gerçekten de Osmanlı Devleti için oldukça kritik bir hal almıştır. Bir iki saatlik müzakereden sonra, gemilerin geçici olarak, -görünüşte de olsa- silahtan arındırılmasının Almanya hükümetinden rica edilmesine karar verilmiş,

49 Menteşe, age, 14.

50 Talat Paşa ise anılarında bu süreyi 48 saat olarak vermiştir. Bkz. Alpaz Kabacalı, *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul: İş Bankası Yay., 2009), 14; Halil Bey de anılarında bu süreyi Cemal Paşa gibi 24 saat olarak vermiştir. bkz. İsmail Arar, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vak. Yay., 1986) 190.

51 Savaş nedeni saymak bkz. Faruk Sönmezoglu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, 3. Baskı (İstanbul: Der Yay., 2000), 202.

52 Kabacalı, age, 145.

bu kararın Alman büyükelçisine bildirilmesi için Halil ve Talat Beyler görevlendirilmişlerdir. Bunun üzerine Talat ve Halil Beyler Büyükelçi Hans Freiherr von Wangenheim'ın yanına gitmişlerdir; fakat elçinin, Alman İmparatorluğu'na ait olan bu gemilerin silahlarının alınmasını kesinlikle kabul etmeyeceğini belirtmesi üzerine görüşmeden bir sonuç çıkmamıştır.⁵³ Durum bu derece karmaşık bir haldeyken Halil Bey devreye girmiş ve iki tarafın da itiraz etmeyeceği bir çözüm sunmuştur.

Buna göre gemiler, Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne satılmış gibi gösterilecek, böylece İngiliz ve Fransızların tepki göstermesi önlenecektir. Teklif çoğu kimse tarafından olumlu karşılanmış, bir tek Cemal Paşa, bu durumun tarafsızlığa aykırı olup olmadığı konusundaki tereddütlerini Halil Bey'e iletmıştır. Halil Bey de cevap olarak, "Müstahzarat-ı hukukiyeme nazaran bitaraflar beyneldüvel hukukça muhariblerden birisinin kuvvetini arttırmamakla mükelleftir. Bunda ise arttırma yok, bilakis eksiltme vardır"⁵⁴ diyerek Cemal Paşa'nın kaygılarını gidermiştir.

Bu karardan sonra Halil Bey büyükelçinin yanına tekrar gitmiş, kısa bir tartışma ve tereddütten sonra, teklifi elçiye kabul ettirmiştir. Böylece hem Almanlar hem de İngilizler için uygun bir yol bulunmuştur.⁵⁵

Sorunun çözülmesine en fazla sevinenlerden biri de hiç kuşkusuz Bahriye Nazırı Cemal Paşa olmuştur; çünkü mesele en azından şimdilik halledilmiş, Osmanlı Devleti bu hamleyle yaklaşık iki buçuk ay daha savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Ne var ki bu gemiler bir süre sonra Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını topa tutacak ve pek çok yöneticinin haberi bile olmadan Osmanlı Devleti Büyük Savaş'a katılmış olacaktır.

Halil Bey, Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce 1 Mayıs 1330 (14 Mayıs 1914) tarihinde açılan Meclis-i Mesusan'ın 6 Mayıs oturumunda kullanılan yüz seksen bir oyun yüz seksenini alarak

⁵³ Arar, age, 190.

⁵⁴ age, 190.

⁵⁵ Kabacalı, 2009: 28; Arar, 1986: 190; Kabacalı, 2006: 145; Halil Bey anılarında Almanya büyükelçisiyle yapılan görüşmede sadece kendisinin olduğundan bahsediyor. Oysa Talat Paşa anılarında bu görüşmeye Halil Bey ile birlikte gittiğini söylemektedir. Kabacalı, age, s. 145.

ikinci kez Meclis-i Mebusan Reisliği'ne seçilmiştir.⁵⁶ Meclis açılışında padişahın söylevi (Nutm-u İftitahi) ve Halil Bey'in mecliste yaptığı konuşma, meclis üyeleri üzerinde oldukça etkili olmuştur.⁵⁷ Yeni reis seçilen Halil Bey konuşmasında oldukça sert sözler kullanarak savaşla ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Savaşın Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında başlamışken, bütün Avrupa'ya yayıldığını belirtmiş, Rusya'nın ve Almanya'nın da savaşa dâhil olduğunu aktarmıştır. Halil Bey'e göre Nutk-u Hümayun'da da belirtildiği gibi devlet, düşmanlar tarafından savaşa zorla sokulmuş, Balkan Savaşı'nın bitiminden hemen sonra yeni bir savaşa girilmesinden dolayı millet büyük fedakârlıklar yapmaya mecbur bırakılmıştır. Savaştan galip çıkılacağına olan inancını belirten Halil Bey meclis üyelerini cesaretlendirmiş, Almanların savaşı kazanacağını, hem siyasi hem de iktisadi anlamda Osmanlı Devleti'yle birlikte Fransa ve İngiltere'nin de savaştan sonra aynı çizgide birleşeceklerini söylemiştir.⁵⁸ Ancak savaşın sonu Halil Bey'in öngördüğü gibi olmamış, Osmanlı Devleti kaybeden tarafta yer almıştır.

Mütareke Dönemi ve Halil Bey

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce, 10 Ekim 1918 Perşembe günü Meclis-i Mebusan çalışmaya başlamıştır. Halil Bey üçüncü kez Meclis-i Mebusan Reisliği'ne seçilmiş,⁵⁹ bu yüzden, yürütmekte olduğu Şura-yı Devlet Reisliği ve Adliye Nazırlığı görevlerinden çekilmiştir.⁶⁰ Halil Bey açılışta milletvekillerinin savaş nedeniyle bozulmuş olan morallerini düzeltecek sözler söylemiş, kendisini tekrar reisliğe seçtikleri için teşekkür etmiştir.⁶¹ 10 Ekim 1918 tarihinden, meclisin padişah iradesiyle kapatıldığı 21 Aralık 1918 tarihine kadar meclis reisliği görevini yürütmüştür.

Savaşın bitmesiyle birlikte İttihatçı liderler yurt dışına kaçmış, bu durum İstanbul'da bomba etkisi yaratmıştır. Savaştan sorumlu tutulan

⁵⁶ BOA, MV 235/73; MMZC, İctima-i Fevkalade, Devre III, İctima senesi III, c. I (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 21.

⁵⁷ Tarık Z. Tunaya, age, 602.

⁵⁸ MMZC, Devre III, İctima senesi I, c. I (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 5.

⁵⁹ Ali F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: TTK Yay., 1949), 165.

⁶⁰ BOA DUİT 9/35.

⁶¹ Konuşma metni için bkz. MMZC, Devre III, İctima senesi II, c. I (Ankara: TBMM Basımevi, 1991), 8-9.

İttihatçılar aleyhine mecliste girişimler başlamış, bunun sonucunda Harp Kabinesi üyelerinin Yüce Divan'a sevkleri kararlaştırılmış, tahkikat görevi ise kurayla Beşinci Şube'ye verilmiştir.⁶² Sorgulamaya öncelikle dönemin Sadrazamı Sait Halim Paşa'dan başlanmış, daha sonra Halil Bey'in de içinde bulunduğu grupla devam edilmiştir.⁶³

Halil Bey'in sorgulanması 23 Kasım 1918 tarihinde, Sorgu Reisi Kütahya mebusu Azmi Efendi ve Katip Üye Ertuğrul mebusu Şemsettin Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Heyette adı anılanlar dışında on altı aza daha bulunmaktadır.⁶⁴ Halil Bey'e bu sorgulamada on soru yöneltilmiştir. Bunlardan ilk üçü ülkenin sebepsiz ve vakitsiz bir şekilde savaşa sokulmasına yönelik olmuştur. Halil Bey verdiği cevapta, nazırların görev yaptıkları döneme ilişkin sorumluluk taşıdıkları, hâlbuki savaş başladığında kendisinin Meclis-i Mebusan Reisliği görevini yürüttüğünü söylemiş, bu nedenle savaş kararında herhangi bir sorumluluğunun bulunmadığını belirtmiştir. Halil Bey'e yöneltilen diğer sorular ise kendisinin sorumluluk alanı dışında olan konulardan olduğu için bunlardan sorumlu tutulamayacağını, muhataplarının o makamları işgal eden kişiler olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Sorgulamanın tümüne bakıldığında rahatlıkla denilebilir ki, Halil Bey pek çok soruya oldukça politik cevaplar vermiş ve sorgulamayı istediği doğrultuda yönlendirebilmiştir. Kuşkusuz bunda politik deneyimlerinin ve aldığı hukuk eğitiminin etkisi büyüktür. Ayrıca sorgu heyetinin de genel olarak Halil Bey'i fazla sıkıştıramadığı anlaşılmaktadır.

Bekirağa Bölüğü ve Malta Günleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İttihatçılar için sıkıntılı günler de başlamıştır, İngilizler savaşın uzamasından so-

62 Kocahanoğlu, age, 26; 1876 Kanun-u Esasî ve Dâhiliye Nizamnamesi gereğince, Divan-ı Âli'ye (Yüce Divan'a) sevk edilecek kabine üyelerinin ilk tahkikatları, yani araştırma ve soruşturmaları, daha önceden tespit edilmiş olan şubeler aracılığıyla yapılıyor ve bu şubelerin raporu genel kurulda görüşülüyor, kabul edilirse bu kişiler yargılanmak üzere Divan-ı Âli'ye sevk ediliyordu. Bu hükümler gereğince, azaların şubelere taksimi yapılıncâ Harp Kabinesinin üyelerinin yargılanması beşinci şubeye verilmiştir.

63 age, 32.

64 age, 265.

65 Halil Bey'in sorgusunun detayları için bkz. age.

rumlu tutukları İttihatçı subaylar ve devlet adamlarını cezalandırmak için harekete geçmekte gecikmemişlerdir.

1919 yılının Ocak ayı içerisinde büyük oranda tutuklamalar yapılmaya başlanmıştır. Hükümet başkentte, İngilizler ise özellikle sınır boylarındaki cephelerde tutuklamalara başlamıştır. Tutuklanan kişilerin büyük çoğunluğu “Bekirağa Bölüğü” olarak bilinen Harbiye Nezareti cezaevine götürülmüşlerdir. Burada tutulanların bir kısmı daha sonra ya Malta'ya gönderilecek ya da sıkıyönetim mahkemelelerinde yargılanacaklardır.⁶⁶

İngilizler, suçlu saydıkları Osmanlı vatandaşlarını içeren “Kara Listeler” adını verdikleri bir dizi liste hazırlamışlardır.⁶⁷ Tutuklamalar, hazırlanan bu listelere göre yapılmaya başlanmıştır.⁶⁸ İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 10 Mart 1919'da Londra'ya bildirdiği tutuklular arasında, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden biri olan Halil Bey de vardır.⁶⁹ Halil Bey'den, eski Menteşe Mebusu, Şurayı Devlet Reisi, Adliye Nazırı, Meclis-i Mebusan Reisi, İttihat ve Terakki Komitesi'nin en göze çarpan üyelerinden biri olarak bahsedilir. Oğlu Nahid Menteşe babasının alındığı günü şöyle aktarmaktadır:

“Bir gece yarısı, Nişantaşı'nda oturduğumuz evin etrafını itilaf polisleriyle birlikte sardılar ve babamı da alarak Bekirağa Bölüğü'ndeki hapis haneye götürdüler. Harp divanları kurdular, haksız ve sebepsiz idamlar yaptılar.”⁷⁰

Halil Bey, Bekirağa Bölüğü'nde kaldığı süre zarfında yaşadıklarından anılarında kısaca şu şekilde bahsetmektedir:

“Bizleri tecrit ettiler, ayrı ayrı odalara koydular, kapılarımıza Türk neferinin yanında birer de Fransız neferi yerleştirdiler. Kapımda uzun boylu, beyaz tenli, güzel yüzlü Bartınlı bir nefer vardı. Kendisine bir sigara verdim. ‘Nerelisin oğlum’ dedim. ‘Bartınlıyım’ dedi. Karşısındaki Fransız neferine bakarak boynunu büktü ‘Beyim, millet sizi ister, bu gavur dostlarına

⁶⁶ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (İstanbul: Bilgi Yay., 1985), 43.

⁶⁷ Kara liste deyimi ilk kez 17 Ocak 1919 da kullanılmıştır. Bkz. Şimşir, *age*, 50.

⁶⁸ Şimşir, *age*, 50.

⁶⁹ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, Anlatan: Hüsamettin Ertürk (İstanbul: 1969), 208.

⁷⁰ Menteşe, *age*, 17.

ısnamıyoruz.' Bekirağa Bölüğü her gün yeni yeni mevkıflarla (tutuklularla) doluyordu. Bunlar vilayetlerin İttihat ve Terakki heyetlerine aza olan ve İttihatçı diye hususi ihbarlarla tevkif edilen aile babaları idi. Gönlüme dokundu."⁷¹

İngilizler, Bekirağa Bölüğü'nde tuttukları mahkûmları yargıladıktan sonra Sinop Kalesi'ne göndermeyi düşünüyordu; fakat Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesinden sonra meydana gelen gelişmelerden tedirgin olmuşlardır. Mahkûmların buradan kaçırılabilceğini düşündükleri için daha farklı arayışlara girmişler, bunun sonucunda tutukluları Akdeniz'de bulunan Malta Adası'na göndermeye karar vermişlerdir.

Vapurlara doldurulan mahkûmların yaklaşık iki yıl sürecektir esaret hayatı da böylece başlamıştır; fakat yolda beklenmedik bir durum ortaya çıkmış, İngilizler mahkûmlardan bir kısmını Mondros'ta bırakmışlardır.

O gün Mondros'ta, İngilizlerin birinci derecede tehlikeli gördüğü on iki kişi kalmıştır. Bunlar; Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökalp Bey, Mahmud Kamil Paşa, Kemal Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Hüseyin Tosun Bey ve Halil Bey'dir. Tutuklulara mahkûmiyetleri boyunca kullanacakları birer numara verilmiş ve bu numaralarla çağrılmışlardır. Halil Bey'in numarası 2760'tır. Halil Bey ve diğer tutuklular burada dört ay kadar kaldıktan sonra 21 Eylül 1919'da Malta'ya götürülmüşlerdir.⁷²

Malta'da geçirdiği günler hakkında fazla ayrıntıya girmeyen⁷³ Halil Bey, yaşadıklarını anılarında şu şekilde özetler:

"Malta'da yirmi bir ay kaldık. Verdala kışlasına yerleştirildik. Orada Ali İhsan Paşa, Medine Kumandanı Fahri Paşa⁷⁴, doktorlardan ve zabıtlardan mürekkep diğer vatandaşları harp esiri olarak bulduk. İlk aylarda sıkı bir inzibat altında tutulduk.

⁷¹ Arar, age, 239.

⁷² Şimşir, age, 107.

⁷³ Malta Adası'ndaki esaret günleri için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları (Tevkif-Esaret-Fırar)", *Yedigün Dergisi*, 1936.

⁷⁴ Halil Bey'in anılarında Medine Kumandanı Fahri Paşa diye bahsettiği kişi, Fahrettin Paşa (Türkkan)'dır. Bkz. Şimşir, age, 418.

Ayda bir araba gelir, öndeki arabada bir zabıt, arkadakinde bir zabıt, halk ile temas ettirmeden deniz kenarına kadar götürürler, orada biraz güneş ve hava alırdık, arzu edenlerimiz denize girerdi.”⁷⁵

Halil Bey, Malta'da kaldığı dönemde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a savaşın sonucuna ilişkin düşüncelerini anlatan bir de mektup yazmıştır. Mektubun bir kısmı şöyledir:

“İngiltere Cermen hegemonyasını yıkmak için Rus İmparatoru'nun ordularına muhtaç idi. Onunla ittifak etti. Bizi de Rus siyasetine feda etti. Biz de kendimizi müdafaa için Almanlarla birleşmek zorunda kaldık. Şimdi iki imparatorluk da sırtüstü serildiler. İngiltere de iki surette maksadına erdi. Anadolu'da bir nasyonalist kasırgası esmektedir. O, güne gelen her maniyayı silip süpürecektir. Türk'ten daha sadık Boğazlar'a bekçi bulamazsınız. Gelin eski dostluğu ihya edelim...”⁷⁶

Curzon, mektubunun eline geçtiğini kamp kumandanı aracılığıyla Halil Bey'e bildirmiştir.

Halil Bey'in 21 Eylül 1919'da başlayan Malta esareti yirmi bir ay sürdükten sonra bitmiştir. Malta sürgünlerinin kaderini Milli Mücadele sırasında ele geçen yabancı tutsaklar değiştirmiştir. Sürgünlerin, tutsaklarla değiş tokuş edilmeleri meselesi uzun müzakereler sonucunda neticelenmiş ve Halil Bey'in de içinde bulunduğu tutsaklar 16 Mart 1921 tarihinde İngilizlere imzalanan antlaşmadan sonra serbest bırakılmıştır.⁷⁷ Osmanlı Devleti adına Roma Büyükelçisi Osman Nizami Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 13 Temmuz 1921 tarihli cetvelde, Malta'dan tahliye olacakların arasında 2760 numaralı Halil Bey'in de adı yer almaktadır.⁷⁸ Halil Bey, Malta'dan ayrılınca Roma'ya

⁷⁵ Arar, age, 240.

⁷⁶ age, 241-242; Halil Bey anılarında Malta'dan Lord Curzon'a 29 Ocak 1920'de bir mektup yazdığını söylemiştir. Torunu Sevda Posacı ile yaptığımız görüşmede kendisi de bir mektuptan bahsetmiş, mektubun orijinal halinin bir zamanlar elinde olduğunu fakat sonra kaybettiklerini şu an nerede olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Malta'dan yollanan mektuplar ile ilgili Bilal Şimşir yaptığı çalışmada on tane yakın mektuptan bahsetmektedir. Şimşir, sadece Curzon'a değil Lloyd George'a da gönderilen mektuplardan bahsetmektedir. Ayrıntı için bkz. Şimşir, age, 274-283.

⁷⁷ Şimşir, age, 349-353.

⁷⁸ BOA DH.KMS 61-1/63.

gitmiş, oradan da Rodos üzerinden Bodrum'a geçmek istemiştir. Bu yolculuk için gerekli ayarlamaları yapmış, ancak sonradan ortaya çıkan olumsuzluklar nedeniyle bu gerçekleşmemiş ve Toronto'dan Roma'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada oğlu Nahid'in verem olduğuna dair eşinden aldığı bir mektup Halil Bey'in moralini bozmuştur. Halil Bey, bu durum üzerine ailesini İtalya'ya çağırarak, oğlunun tedavisi için onlarla Meran'a gitmiş ve burada iki yıl kalmıştır. Oğlunu Almanya'da üniversiteye yerleştirdikten sonra 1922 yılında Türkiye'ye dönebilmiştir.⁷⁹

Halil Bey ülkeye döndükten sonra uzunca bir süre Milas'ta çiftçilikle meşgul olmuş ve siyasetten uzak durmuştur. Fakat genç yaşında aktif siyasete atılmış, önemli makam ve mevkilerde bulunmuş, zamanında büyük sorumluluklar yüklenmiş, uzun süre siyaset sahnesinde kalmış olan Halil Bey için bu durum fazla uzun sürmemiştir. 1931 yılında yapılan seçimlerde İzmir'den bağımsız milletvekili olmuş, 1946 yılına kadar aynı ilin milletvekilliğine devam etmiş, daha sonra da ölümüne kadar başka bir siyasi faaliyete katılmamıştır. Halil Bey 1 Nisan 1948'de, yetmiş dört yaşında hayata veda etmiştir. Yaşamı boyunca kritik anlarda ülkenin kaderini belirleyen ender insanlardan biri olan Halil Bey'in mezarı eşi, oğlu ve geliniyle birlikte Milas'taki şehir mezarlığında bulunmaktadır.

Cumhuriyet sonrası diğer İttihatçıların aksine Halil Bey'in siyaset sahnesinde görülmeye devam etmesi, onun yeni rejim ve önder kadroyla uyumlu bir siyaset takip ettiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Bu çalışmada Halil Menteşe'nin hayatı, siyasi kimliği etrafında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bir döneme damgasını vuran ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli kişilikleri arasında yer alan Halil Menteşe, Osmanlı Devleti'nin en zor zamanlarında üstlendiği görevlerle bireyin içinde doğduğu toplumu ne derecede etkileyebileceğinin güzel bir örneği olarak durmaktadır.

Halil Bey'in yaşamı, Osmanlı Devleti'nin kötü gidişatını önlemeye yönelik dönüşüm çabalarının yürütüldüğü döneme denk gelmek-

⁷⁹ Arar, *age*, 242-243; Menteşe, *age*, 18.

tedir. Bir yanda sürekli gerileyen bir devlet, bir yanda bunları önlemeye yönelik reform ve yenilik hareketleri, bir yandan da aydınların geleceğe dönük tartışmaları içinde Halil Bey kendine bir yön belirlemeye çalışmıştır. Özellikle İzmir'deki eğitimi sırasında, hocalarının büyük çoğunluğunun dönemin önemli aydınları arasında olduğunu söyleyebiliriz. Halil Bey'in bilinç koşullarının zemini öncelikle bu eğitimle belirmiştir. Bu eğitim sayesinde ülkenin içinde bulunduğu tartışma ortamından haberdar olmuş ve o dönemde yaygın olan özgürlükçü düşüncelerle tanışabilmiştir.

Uyumlu ve uzlaşmacı kişiliğiyle ve kritik zamanlarda yaptığı müdahale ve arabuluculuk rolüyle pek çok meselenin çözülmesini sağlamıştır. Üstlendiği görevleri çoğunlukla büyük bir ciddiyetle yerine getirmiştir. Özellikle Adliye Nazırlığını sürdürdüğü sırada gerçekleştirdiği reformlar, Cumhuriyet döneminde bu alanda atılacak adımlara zemin oluşturmuştur. Örneğin, Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin çıkarılmasını sağlayarak, geleneksel Osmanlı aile hukukunda çağdaş değişiklikler yapılmasına ön ayak olmuş, böylece laik bir hukuk sistemine geçişte önemli bir adım atılmıştır.

Sonuç olarak, Halil Menteşe'nin yakın tarihimizdeki yeri, onun eylem ve etkinlikleri, çevresini etkilemesi ve sorunların çözümüne yaptığı katkılarıyla ön plana çıkar. Meşrutiyet dönemiyle Cumhuriyet döneminin kadroları arasındaki bağı kuran kişilik olarak göze çarpar. Dönemin gergin ortamında bu tür bağlar kuran başka bürokrat veya siyasi kişiliklere fazla rastlanmaz. Dolayısıyla Halil Menteşe özgün bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır.

Adliye Nazırlığı